https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en
Journal of Historical Researches
E-ISSN: 2476-3306
Document Type: Research Paper
Vol. 17, Issue 2, No.66, Summer 2025
Received: 20/04/2025 Accepted: 27/07/2025

Analysis of State Monopoly Policies in Iran's Economic Crisis Management during World War II (1941-1946)

Marziye Mansoury
Ph.D. candidate in History, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
M_Mansoori@alzahra.ac.ir

Isma'eel Hassanzadeh *
Associate professor, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
e.hassanzadeh@alzahra.ac.ir

Abstract

World War II (1939-1945 AD/1318-1324 SH) was characterized by profound transformations across political, social, and economic spheres globally. In Iran, the Allied occupation beginning in 1941 (1320 SH) precipitated a severe economic crisis that persisted until 1946 (1325 SH), coinciding with the withdrawal of foreign troops. During this tumultuous period, the Iranian government implemented a policy of state monopoly in commerce, particularly concerning essential goods, in an effort to manage the deteriorating economic situation. However, the consequences of this policy—whether it exacerbated or alleviated the crisis—warrant thorough investigation.

This research employed a descriptive-analytical approach, utilizing a diverse array of documentary and library sources to explore the central question: How effective was the state monopoly policy in managing Iran's economic crisis from 1941 to 1946 (1320-1325 SH)? The study critically evaluated the efficacy of this policy, illuminating its implications for the Iranian economy.

The hypothesis presented in this research posited that the state monopoly policy not only failed to alleviate the economic crisis, but also contributed to deepening of the crisis by fostering rent-seeking behavior, administrative corruption, and an intensified shortage of essential goods. The findings indicated that the state's monopolistic control over essential commodities restricted supply, leading to the proliferation of rent-seeking, emergence of black markets, and ultimately, rampant inflation. As a result, the government's failure to meet the basic needs of the populace became increasingly apparent.

Keywords: World War II, Allies, Economic Crisis, State Monopoly, Economic Rent-Seeking, Financial Corruption.

* Corresponding author

2476-3306 © University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/jhr.2025.144723.2773

Introduction

This study offered a comprehensive analysis of state monopoly policies and their impacts on managing the economic crisis in Iran during World War II (1941–1946). Employing a historical-analytical methodology, the research extensively utilized archival documents, contemporary newspapers, and memoirs of key political and economic figures to critically assess the government's monopolistic control over essential commodities. Understanding the wartime context was crucial for grasping how external pressures shaped domestic policies and this study aimed to unravel the complex interplay between these factors.

The consequences of the Allied occupation were profound, resulting in widespread shortages of essential goods and inflation that devastated the Iranian economy. As the government attempted to exert control over the market through monopolistic practices, the existing literature indicated a multifaceted response from the public and various interest groups, each navigating the crisis in distinct ways. This study sought to dissect these responses, illuminating the nuances of economic policy and its broader implications for Iranian society.

Materials & Methods

This research employed a historical-analytical methodology, examining a variety of sources to develop a nuanced understanding of the economic landscape in Iran during this period. The primary materials included:

1. ***Price Records (1941-1946):*** Detailed records of commodity prices were analyzed to identify fluctuations and trends, particularly for essential goods, such as sugar, rice, and textiles.
2. ***Contemporary Economic Periodicals:*** Articles and reports from the era provided valuable insights into public discourse and perceptions regarding state policies and their effectiveness.
3. ***Memoirs of Key Figures:*** Personal accounts from political and economic leaders of the time offered critical perspectives on the motivations behind policy decisions and their real-world implications.

The quantitative analysis concentrated on price fluctuations, while qualitative assessments evaluated policy outcomes through primary documents. All data were sourced exclusively from cited Persian materials, ensuring both authenticity and relevance to the Iranian context.

Research Findings

The findings revealed that Iran's centralized monopoly system—implemented for critical goods—failed to alleviate the economic crisis triggered by the Allied occupation; instead, it institutionalized systemic inefficiencies that exacerbated socioeconomic instability. For instance, price analyses indicated hyperinflationary trends with sugar prices skyrocketing from 6 rials per kilogram in 1941 to 141 rials per kilogram by 1943 and tea prices surging from 15 rials to 400 rials per kilogram during the same period. These figures underscored the profound impact of monopolistic controls on market dynamics and consumer access.

Archival evidence demonstrated that state monopolies, rather than ensuring public welfare, became tools for rent-seeking among privileged networks. These groups exploited their exclusive control to divert goods to black markets, selling them at exorbitant prices. Such practices not only intensified wealth inequality, but also severely restricted public access to essential necessities, creating a stark divide between privileged and marginalized communities.

The social consequences of these economic policies were equally significant. As the state struggled to fulfill its obligation to provide for its citizens, public discontent began to grow. Protests and formal complaints documented in primary sources reflected widespread dissatisfaction with the government's inability to ensure equitable access to essential goods. This erosion of trust further compounded the challenges faced by the Iranian government as citizens resorted to alternative means of survival in response to systemic failure.

Discussion of Results & Conclusion

This research demonstrated how excessive state intervention—especially in the absence of transparent oversight—could lead to counterproductive outcomes. Historical documents confirmed that Iran's monopoly system exemplified "government failure", where crisis management policies exacerbated the very issues they aimed to resolve. The monopolistic control over essential goods restricted supply and created an environment conducive to corruption and exploitation.

The study further explored the sociopolitical implications of these economic policies. The rise of black markets and failures in distribution not only undermined public trust in institutions, but also intensified existing social tensions. The government's inability to meet the needs of its citizens fostered a pervasive sense of helplessness among the populace, further fueling resentment toward the authorities.

By contextualizing Iran's wartime economic policies within broader discussions on state intervention, this study offered critical lessons for contemporary policymakers. It emphasized the importance of implementing monopolistic controls alongside robust institutional safeguards to prevent the emergence of rent-seeking behaviors, market distortions, and a decline in public confidence. The historical case of Iran during World War II serves as a cautionary tale for crisis governance in rentier economies, illustrating the potential pitfalls of state monopolies during times of economic distress.

In conclusion, this research underscored the complexities of managing economic crises within the framework of state intervention. The lessons gleaned from Iran's experience during World War II were not only relevant for understanding the past, but also for informing current policy decisions in similar contexts. By prioritizing transparency, accountability, and public welfare, future policymakers can work to avoid the mistakes of the past and cultivate a more equitable economic landscape.

پژوهش‌های تاریخی
سال هفدهم، شماره دوم (پیاپی ۶۶)، تابستان ۱۴۰۴، ص ۵۹-۳۹
تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۱/۳۱ ، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۵/۵

مقاله پژوهشی

تحلیل سیاست انحصار دولتی در مدیریت بحران اقتصادی در ایران (جنگ جهانی دوم): ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵

مرضیه منصوری [۱]، دانشجوی دکتری تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهرا(س)، تهران، ایران
M_Mansoori@alzahra.ac.ir
اسماعیل حسن‌زاده * ، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهرا(س)، تهران، ایران
e.hassanzadeh@alzahra.ac.ir

چکیده

جنگ جهانی دوم ۱۹۳۹-۱۹۴۵ (۱۳۱۸-۱۳۲۴) با دگرگونی‌های گسترده در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی همراه بود. ایران نیز به‌دلیل اشغال توسط متفقین در سال ۱۳۲۰، با بحران اقتصادی شدیدی مواجه شد که تا سال ۱۳۲۵ و خروج نیروهای خارجی ادامه یافت. در این دوره، دولت ایران برای مدیریت بحران، سیاست انحصار دولتی را در بازرگانی به‌ویژه در حوزهٔ کالاهای اساسی به کار گرفت؛ بااین‌حال، تأثیر این سیاست بر تشدید یا کاهش بحران، موضوعی است که نیازمند بررسی کامل است. این پژوهش با رویکرد توصیفی‌تحلیلی و با استفاده از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای با طرح این پرسش اصلی که عملکرد سیاست انحصار دولتی در مدیریت بحران اقتصادی ایران (۱۳۲۰-۱۳۲۵) چگونه بوده است، به ارزیابی کارآمدی این سیاست می‌پردازد. فرضیهٔ مطرح‌شدهٔ این پژوهش بر آن است که سیاست انحصار دولتی، نه‌تنها در مدیریت بحران اقتصادی ناکارآمد بود، بلکه با گسترش رانت، فساد اداری و تشدید کمبود کالاهای اساسی، به عمیق‌تر شدن بحران انجامید. دستاوردهای این پژوهش نشان می‌دهد که سیاست انحصار دولتی با محدود کردن عرضهٔ کالاهای اساسی، موجب رشد رانت‌جویی و ایجاد بازار سیاه و در نتیجه تورم افسارگسیخته شد، این موضوع، ناتوانی دولت در تأمین نیازهای اساسی را در پی داشت.

واژه‌های کلیدی: جنگ جهانی دوم، متفقین، بحران اقتصادی، انحصار دولتی، رانت اقتصادی، فساد مالی.

---

* نویسندهٔ مسئول

2476-3306 © University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/jhr.2025.144723.2773

۱. این مقاله مستخرج از رسالهٔ دکتری مرضیه منصوری با عنوان «تحلیل سیاست انحصار دولتی در مدیریت بحران اقتصادی در ایران (جنگ جهانی دوم): ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵» به استاد راهنمایی دکتر اسماعیل حسن‌زاده، دانشیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهرا(س) است.

مقدمه

ایران در خلال جنگ جهانی دوم، به‌دنبال اشغال توسط متفقین، به‌طور مستقیم درگیر جنگ شد؛ بااین‌حال، رویارویی اصلی در ایران بیشتر در قالب مشکلات معیشتی، بحران تأمین نیازهای اساسی و تنش‌های سیاسی و اقتصادی نمود یافت. بارزترین تأثیر جنگ در جهان و به‌طور اخص در ایران در مسئلهٔ اقتصاد است، ساموئلسن (Paul A. Samuelson)، اقتصاددان برجستهٔ آمریکایی و برندهٔ جایزهٔ نوبل، با تشبیه جنگ به یک بازی قمار، استدلال می‌کند که «حتی پیروزمندان نیز بخشی از ثروت و رفاه اقتصادی خود را در جنگ از دست می‌دهند» (ساموئلسن، ۱۳۹۷، ج. ۷۶۲/۲). این دیدگاه به‌خوبی گویای اهمیت نقش اقتصاد و تأثیر نتایج جنگ بر آن است.

تحلیل سازوکارهای مدیریت بحران‌های اقتصادی، نقش سیاست‌گذاری‌های دولتی به‌عنوان عاملی کلیدی در تشدید یا تعدیل بحران از موضوع‌های بسیار مهم پژوهشی است. اثربخشی مداخله‌های دولت در وضعیت بحرانی تابعی از دقت در طراحی و اجرای سیاست‌هاست؛ به‌گونه‌ای که اقدام‌های نابجا می‌تواند به‌جای مهار بحران، به تعمیق آن بینجامد، و نتیجه عکس داشته باشد و بر روند مدیریت بحران، نه‌تنها هیچ تأثیری نداشته باشد، بلکه بر بحرانی‌تر شدن اوضاع اقتصادی بیفزاید. مطالعهٔ تجربهٔ تاریخی دولت‌ها در مواجهه با بحران‌های گسترده، ازجمله دوران جنگ جهانی دوم، اهمیت ویژه‌ای در ادبیات اقتصادی دارد. در این دوره، دولت‌ها با به‌کارگیری ابزارهای متنوعی ازجمله نظام جیره‌بندی کالاهای اساسی، اصلاحات مالیاتی، انتشار پول بدون پشتوانه و ایجاد انحصار دولتی تلاش کردند بر مشکلات اقتصادی فائق آیند.

این پژوهش با تمرکز بر سیاست انحصار بازرگانی دولتی به‌عنوان مصداقی بارز از مداخلهٔ کامل دولت در عرصهٔ اقتصاد، در پی ارزیابی کارآمدی این سازوکار در مدیریت بحران اقتصادی دوران جنگ است. انتخاب این محور پژوهشی ازآن‌روست که انحصار دولتی نشان‌دهندهٔ اوج مداخلهٔ دولت هم در سطح سیاست‌گذاری کلان و هم در سطح اجرای مستقیم فعالیت‌های اقتصادی است و اینکه این انحصار و دخالت مستقیم دولت چقدر توانست بر مهار و مدیریت بحران اقتصادی کارساز باشد، پدیده‌ای که دولت‌ها با دست یازیدن به آن، پیامدهای مثبت و منفی بر روند توسعهٔ اقتصاد داشته است؛ ازاین‌رو دغدغهٔ اصلی این پژوهش ضمن پرداختن به ارزیابی کارآمدی این سیاست، بر این سؤال استوار است: عملکرد سیاست انحصار دولتی در مدیریت بحران اقتصادی ایران (۱۳۲۰–۱۳۲۵) چگونه بوده است؟

فرضیه مورد ادعای این پژوهش بر این است که سیاست انحصار دولتی، نه‌تنها در مدیریت بحران اقتصادی ناکارآمد بود، بلکه با گسترش رانت، فساد اداری و تشدید کمبود کالاهای اساسی، به عمیق‌تر شدن بحران انجامید. دستاوردهای این پژوهش نشان می‌دهد که سیاست انحصار دولتی با محدود کردن عرضه کالاهای اساسی، موجب رشد رانت‌جویی و ایجاد بازار سیاه و در نتیجه تورم افسارگسیخته شد این موضوع، ناتوانی دولت در تأمین نیازهای اساسی را در پی داشت.

درزمینهٔ بحران اقتصادی ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵ و عوامل بروز آن، پژوهش‌های اندکی صورت پذیرفته و بسیار اندک است. بختیاری (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «ارزیابی عملکرد دولت در خرید انحصاری و تضمینی گندم در جنگ جهانی دوم (۱۳۲۰–۱۳۲۴)» پیامدهای انحصاری کردن این محصول توسط دولت

را برمی‌شمرد که منجر به احتکار، قاچاق و سَلَف‌خَری شد و در نتیجه این سیاست نتوانست بحران گندم را تسهیل کند؛ بلکه بر بحرانی شدن آن نیز افزود. در پژوهش ذکرشده، بررسی روند قیمت گندم و توجه بیشتر به رویکرد کمی در کنار تحلیل اسناد تاریخی احساس می‌شود، در پژوهش حاضر، یعنی بررسی سیاست انحصار دولتی در مدیریت بحران اقتصادی با رویکرد کمی و آوردن ارقام درزمینهٔ کالاهای اساسی، تأثیر انحصار را در تورم به‌خوبی نشان می‌دهد و این نقطه‌قوت پژوهش است. در پژوهش دیگری منصوری و حسن‌زاده (۱۳۹۹) در همین دوره با تمرکز بر یکی از اقلام اساسی، به مطالعهٔ موردی اقلام صورت‌پذیرفته با عنوان «بررسی اقدامات دولت‌های ایران در بحران قند و شکر در ایران بین سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵» پرداختند. این مقاله با ارائه اقدام‌های انجام‌گرفته در رفع کمبود قند و شکر، سیر تحول این کالا و تأثیر این اقدام‌ها را با ارائهٔ قیمت کالا در سال‌های مدنظر به‌خوبی نشان داده است. منصوری و نوروزی (۱۴۰۳) نیز به‌مانند مقالهٔ پیشین، با تمرکز بر یکی دیگر از اقلام اساسی، در پژوهشی با عنوان «بحران چای در ایران مقارن جنگ جهانی دوم (۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵)» به بررسی کمبود چای به‌عنوان یکی از کالاهای اساسی پرداخته است و انحصار دولتی را به‌عنوان عامل کمبود و بحران در کالای ذکرشده نشان داده است. تاکنون پژوهشی در باب بررسی و تحلیل سیاست‌های اتخاذشدهٔ دولت‌ها برای مدیریت و مهار بحران اقتصادی انجام نگرفته است. مطالعهٔ انحصار دولتی به‌عنوان راهکاری مدیریتی، اهمیت و نوآوری این پژوهش را نشان می‌دهد؛ راهکاری که در سیاست‌های اقتصادی نظیر کنترل قیمت‌ها و مهار تورم و نیز در ضرورت‌های اجتماعی مانند توزیع عادلانه کالاهای اساسی، برای مدیریت بحران اقتصادی ایران در سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵ به کار گرفته شد. این پژوهش گامی مهم برای شناخت اقدام دولت‌ها و میزان کارایی آنان در بحران اقتصادی برداشته است.

۱- انحصار دولتی

انحصار دولتی به‌عنوان شیوه‌ای از مداخلهٔ کامل دولت در بازار شناخته می‌شود که پیامدهای ساختاری مهمی بر کارکردهای اقتصادی دارد. انحصار در واقع ایجاد یا وجود مانع در تجارت است، ازنظر اقتصاددانان، موانع تجاری زمینه‌ساز ایجاد رانت در اقتصاد و افزایش میزان فساد است. این موضوع با افزایش نقش تصدی‌گری و انحصاری دولت در فعالیت‌هایی مانند صدور مجوزها و امتیازهای لازم برای فعالیت تجاری همراه است؛ در نتیجهٔ چنین بستری ضمن افزایش قدرت و انحصار دولت، فساد نیز افزایش پیدا می‌کند. در اصل، رانت را زاییدهٔ انحصار می‌دانند؛ بنابراین مهم‌ترین عامل در بحث رانت و رشد آن، بررسی و مطالعهٔ انحصار است (کاکویی دینکی، ۱۴۰۰، ص. ۱۸). خود جامعه و مردم نیز در ایجاد زمینهٔ رشد رانت، اثرگذار و تأثیرپذیرند. ازنظر جامعه‌شناسی اقتصادی، دو اصطلاح به نام هک‌شدگی (Embeddedness) و اتمی شدن (Atomization) وجود دارد (گرانووتر و سوئدبرگ، ۱۳۹۷، ص. ۳۶-۳۹). مفهوم «هک‌شدگی» در جامعه‌شناسی اقتصادی به رابطهٔ دوسویه بین نظام اقتصادی و ساختارهای اجتماعی اشاره دارد. این نظریه بیان می‌کند که فعالیت‌های اقتصادی در بستر روابط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه شکل می‌گیرد و متقابلاً بر آن‌ها تأثیر می‌گذارد. در واقع هک‌شدگی پیوند فرایند اقتصاد با فرایند سیاسی، اجتماعی، مذهبی و... است. اتمی شدن به فرایندی اشاره دارد که این پیوند بین

اقتصاد و سایر ارکان ایجاد نمی‌شود و هرکدام به‌صورت مجزا عمل می‌کنند. دربارهٔ ایران دوره ۱۳۲۵-۱۳۲۰، نشان می‌دهد که جامعه به‌شدت تحت‌تأثیر وضعیت اقتصادی قرار گرفته بود؛ اما اقتصاد از تحولات اجتماعی تأثیر چندانی نمی‌پذیرفت. این وضعیت ناهمگون باعث شد پدیدهٔ «اتمی شدن» رخ دهد؛ یعنی جامعه و اقتصاد به‌صورت جداگانه و منفعل عمل می‌کردند. این گسست ساختاری آثار مخربی بر عملکرد کلی اقتصاد و به‌دنبال آن بر وضعیت اجتماعی جامعه گذاشت.

اقتصاددانان برای بازار، دو حالت اصلی متصورند، بازار رقابتی و بازار انحصاری؛ بازار رقابتی بازاری است که عرضه و تقاضای کالا توسط چندین بنگاه اقتصادی یا بسیاری از تجار انجام می‌گیرد. در این بازار به‌دلیل وجود رقبای مختلف و تلاش برای ارائه کیفیت بهتر و نیز قیمت پایین‌تر و دستیابی به بازار بیشتر، بازار در حالت تعادل قرار دارد (شاکری، ۱۳۹۵، ص. ۸۹)، آدام اسمیت (Adam Smith) نظریه‌پرداز کلاسیک اسکاتلندی وقتی نظریهٔ «دست نامرئی» خود را در کتاب *ثروت ملل* مطرح می‌کند، کاملاً مشخص است که بازار را در حالت تعادل (رقابتی) و آرمانی متصور می‌شود که هر شخصی به‌دنبال نفع شخصی باشد، لاجرم نفع اجتماعی را هم برطرف می‌کند (اسمیت، ۱۳۸۷، ص. ۲۲۳). در تحلیل ساختار بازارها از دیدگاه اقتصاد کلاسیک، پنج ویژگی اساسی برای بازار رقابتی کامل برشمرده می‌شود: همگنی کالاها، آزادی ورود و خروج به بازار، وجود تعداد زیاد بازیگران، دستیابی برابر به اطلاعات و رفتار منفعت‌طلبانه اقتصادی (گرانووتر و سوئدبرگ، ۱۳۹۷، ص. ۵۶). در مقابل، بازار انحصاری بدون این ویژگی‌هاست؛ کالاها ناهمگن‌اند، ورود و خروج محدود است، تعداد بازیگران انگشت‌شمار است و منفعت‌طلبی به‌شکل حداکثرسازی سود انحصاری ظاهر می‌شود که به‌وضوح منجر به رشد فساد و تورم می‌شود. جان لوید هانسن (John Lioyd Hanson) در تکمیل این تقسیم‌بندی، مفهوم بازار ناقص یا رقابت انحصاری را مطرح می‌کند که وضعیتی بینابین میان رقابت کامل و انحصار کامل است و در آن، وضعیت بازار در حال گذار از وضعیت رقابتی به انحصاری است (هانسن، ۱۳۵۱، ص. ۱۱۷-۱۱۸). این دیدگاه سه‌گانه به‌خوبی طیف‌های مختلف ساختارهای بازار را از کاملاً رقابتی تا کاملاً انحصاری دربرمی‌گیرد.

در تحلیل ساختار اقتصادی ایران طی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵، دولت به‌عنوان بازیگر اصلی و بزرگ‌ترین انحصارگر در عرصهٔ تجارت و اقتصاد عمل می‌کرد. در این دورهٔ تاریخی، شاهد شکل‌گیری بازار کاملاً انحصاری هستیم که دولت به‌عنوان تنها گرداننده و تنظیم‌کنندهٔ اصلی آن ایفای نقش می‌کرد. بررسی اسناد و منابع تاریخی این دوره نشان می‌دهد که حداقل بیست قلم کالای اساسی و راهبردی به‌طور کامل در انحصار دولت قرار داشت که ازجمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به اقلامی چون برنج، قند، شکر، چای، تخم نوغان، پنبه، تریاک و خشکبار اشاره کرد. (در ادامه پژوهش لیست کامل کالاهای در دست انحصار آورده شده است) این انحصارگری گستردهٔ دولت در حوزهٔ تجارت و اقتصاد، پیامدهای عمیقی بر ساختار بازار، قیمت‌گذاری کالاها و الگوی توزیع منابع در کشور گذاشت و به‌عنوان یک ویژگی بارز نظام اقتصادی ایران در آن مقطع تاریخی به شمار می‌رود.

پرسش محوری این است که چه شرایطی منجر به شکل‌گیری بازار انحصاری می‌شود؟ تحلیل‌ها نشان می‌دهد یک عامل کلیدی، وضعیت ویژه و اضطراری است که در آن، سازوکارهای بازار دچار اختلال می‌شود. در چنین اوضاعی، دولت معمولاً با اتخاذ سه

رویکرد مداخله‌جویانه سعی در مهار بحران دارد: نخست «مقررات‌گذاری اقتصادی» که مستلزم دخالت مستقیم در بازار و حمایت از گروه‌های خاص است؛ دوم «تأمین عمومی» که شامل تصدی‌گری دولت در تولید و توزیع کالاهای اساسی می‌شود؛ سوم «بازگشت به بازار» که به معنای کاهش تدریجی مداخله‌ها و حرکت به‌سمت خصوصی‌سازی است (گروه تحقیقات اقتصادی، ۱۳۹۴، ص. ۴۰-۴۶). دربارهٔ ایران دورهٔ ۱۳۲۰-۱۳۲۵، شواهد تاریخی حاکی از آن است که باوجود وضعیت بحرانی ناشی از جنگ، دولت فقط به اجرای دو گام اول (مقررات‌گذاری و تأمین عمومی) اکتفا کرد و به‌جای حرکت به‌سمت خصوصی‌سازی، بر مداخله‌های خود در اقتصاد افزود. این رویکرد منجر به دولتی‌سازی کامل اقتصاد و تشدید انحصار دولتی شد، به‌گونه‌ای که بر اساس اسناد و گزارش‌های دورهٔ بررسی‌شده، شاهد حذف کامل سازوکارهای بازار و جایگزینی آن با نظام متمرکز دولتی هستیم.

پرسش اساسی دیگری که مطرح می‌شود این است که چگونه انحصار دولتی که به‌عنوان راهکاری اضطراری برای نجات بازار اعمال می‌شود - همان‌گونه که در دورهٔ ۱۳۲۰-۱۳۲۵ شاهد بودیم- می‌تواند به رشد اقتصادی یا تعدیل بازار کمک کند؟ از دیدگاه اقتصاددانان، انحصار عموماً پیامدهای نامطلوبی برای مصرف‌کنندگان دارد. هانسن دو دلیل اصلی این مسئله را برمی‌شمارد: نخست آنکه تنوع و دسترسی به کالاهای تولیدشده به‌شدت کاهش می‌یابد؛ دوم اینکه انحصارگران با محدود کردن عمدی تولید، به افزایش مصنوعی قیمت‌ها دامن می‌زنند (هانسن، ۱۳۵۱، ص. ۱۲۹). این وضعیت موجب می‌شود مصرف‌کنندگان ناچار به پرداخت مبالغ بیشتری برای مقدار کمتری کالا شوند که به‌هیچ‌وجه به‌صرفهٔ اقتصادی نیست. وجود انحصار موجب شد تولیدکنندگان یا مصرف‌کنندگان راهکارهایی ابداع کنند؛ مثلاً در این دوره (۱۳۲۰-۱۳۲۵) در اثر کمبود قند، مردم کرمانشاه برای تأمین نیاز خود، از عراق شِکر را به‌صورت قاچاق وارد می‌کردند و آن را در حلب‌های بزرگ آب کرده و با استفاده از قالب تبدیل به قندی نامرغوب می‌کردند (ساکما[1]، ۲۹۱/۳۷۴).

۲- پیشینهٔ انحصار دولتی

انحصاری بودن بازرگانی منحصر به این دوره (۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵) نیست. موضوع انحصاری کردن کالای خاص به دورهٔ رضا شاه و درزمینهٔ انحصار کالاهایی مثل چای، قند و شکر برمی‌گردد، از نخستین پیشینهٔ عملکرد حکومت پهلوی دربارهٔ انحصار، در عرصهٔ اقتصاد کالایی است، هنگامی که برای تأمین هزینهٔ سنگین ساخت راه‌آهن به‌دنبال راه چاره می‌گشتند. در دورهٔ پنجم مجلس (۱۳۰۴) به پیشنهاد داور و رهنما، موضوع انحصار چای، قند و شکر در مجلس مطرح و سرانجام مجلس ششم (۱۳۰۶) پیشنهاد را جامهٔ عمل پوشانید و با در دست داشتن تجارت و مالیات بر قند و شکر و چای، تمامی هزینهٔ خط آهن ایران را تأمین کرد (سیف‌پور فاطمی، ۱۳۷۸، ص. ۶۱۸؛ گراهام، ۳۹۱، ص. ۴۷). علت انتخاب این کالاها حجم ا واردات آن‌ها نسبت به سایر کالاها بود (منصوری و حسن‌زاده، ۱۳۹۹، ص. ۲۷۵). هم‌زمان با بحران اقتصادی جهانی ۱۹۲۹ (۱۳۰۸)، دولت ایران با گسترش دامنهٔ «قانون انحصار تجارت» تلاش کرد تا بحران اقتصادی داخلی را مهار کند. بر اساس پژوهش‌های انجام‌شده، اجرای گستردهٔ این قانون در

[1]. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

مهار پیامدهای بحران در آن مقطع زمانی مؤثر واقع شد (رستم‌نژاد نشلی و همکاران، ۱۳۹۴، ص. ۱۹).

قانون انحصار تجارت خارجی در ۲۵بهمن۱۳۰۹ و در دورهٔ رضا شاه به مجلس شورای ملی تقدیم و در ۶اسفند۱۳۰۹ به تصویب رسید، در واقع به اجرای آن وجه قانونی دادند. مقرر شد در فروردین هرسال بنابر اقتضا و اوضاع، لیست اقلام انحصاری اعلام شود و هرساله نیز بر تعداد آن‌ها افزوده می‌شد، در ضمن، نکتهٔ بسیار درخور توجه، خریدوفروش پروانه یا مجوز خریدوفروش کالای انحصاری توسط دولت به تجار بود. شایان ذکر است که در آیین‌نامه حق صادر کردن کالای ایرانی به‌طور کامل در اختیار دولت قرار گرفت و آن حق انحصاری را به شخص یا بنگاه خاصی می‌فروخت (مجلهٔ نامهٔ اتاق بازرگانی، ۱۳۲۱، ش. ۹/۲۵۱، ۱۳)، حتی صدور کالاهایی که در انحصار دولت قرار نداشت نیز باید توسط دولت و بر اساس قوانین و مقررات وارد می‌شد.

۳- تحلیل انحصار دولتی درزمینهٔ تأمین ضرورت‌های اجتماعی و سیاست‌های اقتصادی

اقتصاد و جامعه دو روی یک سکه‌اند که پیوندی ناگسستنی با یکدیگر دارند و همواره بر هم تأثیر متقابل می‌گذارند. در این چارچوب، برخی سیاست‌های اقتصادی با هدف پاسخ‌گویی به ضرورت‌های اجتماعی و رفع نیازهای اساسی جامعه طراحی می‌شوند؛ ازجمله تأمین کالاهای حیاتی و توزیع عادلانهٔ آن‌ها میان آحاد مردم. همان‌گونه که در مباحث پیشین اشاره شد، در این دورهٔ (۱۳۲۰–۱۳۲۵)، دولت با اتخاذ سیاست انحصار بازرگانی، مدعی بود که هدف اصلی‌اش کمک به تأمین کالاهای اساسی برای مردم و توزیع منصفانهٔ این کالاها به‌عنوان یک ضرورت اجتماعی است.

سیاست انحصار بازرگانی دولتی که نخستین بار در سال ۱۳۰۴ با تمرکز بر سه کالای چای، قند و شکر آغاز شده بود، طی فرایندی تدریجی تا سال ۱۳۲۰ توسعه یافت و دامنهٔ آن به کالاهای گوناگون دیگری گسترش پیدا کرد. در مرداد۱۳۲۰، دولت با تصویب آیین‌نامهٔ جدید انحصار بازرگانی در مجلس، تمامی واردات و صادرات محصولات طبیعی و صنعتی را تحت نظارت گرفت. بر اساس مادهٔ یک این آیین‌نامه، تمامی حقوق تجارت خارجی شامل تعیین حجم، شرایط و مجوزهای واردات و صادرات، به‌طور انحصاری در اختیار دولت قرار گرفت (مجلهٔ نامهٔ اتاق بازرگانی، ۱۳۲۱، ش. ۲۵۴ و ۱/۲۵۵). اسناد تاریخی نشان می‌دهد که فهرست کالاهای تحت انحصار دولت در این دوره به حداقل بیست قلم کالای اساسی و راهبردی رسید که ازجمله می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد:

۱-کالاهای کشاورزی: برنج، پنبه، تخم نوغان، خشکبار؛

۲-کالاهای صنعتی: کبریت، کاغذ سیگار، اتومبیل و قطعات یدکی؛

۳-کالاهای مصرفی: چای، قند و شکر، پارچه‌های پنبه‌ای؛

۴-کالاهای خاص: تریاک، نوشابه‌های الکلی، برگ بازی.

کالاهای انحصاری	
نوع کالا	ادارهٔ دارندهٔ انحصار ورود
اتومبیل‌سواری و باربری و قطعات آن‌ها	ادارهٔ کل معاملات خارجی
پارچه‌های پنبه‌ای	شرکت سهامی قماش
تخم نوغان	دولت
قند و شکر	دولت
کبریت	دولت
نوشابهٔ الکلی	دولت
چای	دولت
برگ بازی	دولت
برنج	دولت
تریاک	دولت
پنبه	دولت
خاک سرخ	دولت
کاغذ سیگار و گیلز و مشتوک و چسپ مخصوص آن	دولت
انقوزه	دولت
خشکبار	دولت
پوست و پشم	دولت
کتیرا	دولت

(مجلهٔ نامهٔ اتاق بازرگانی، ۱۳۲۱، ش. ۲۴۴–۲۴۸، ۹/۲۵۸، ۲۹)

دولت با انحصاری کردن، علاوه‌بر درآمدزایی، بر قیمت آن کالاها نیز نظارت داشت. این سازوکار نظارت بر قیمت تا پیش‌از اشغال ایران توسط متفقین و آغاز جنگ جهانی دوم، تأثیر محسوسی بر بازار نداشت؛ اما با شروع جنگ و اشغال کشور در سال ۱۳۲۰، حضور نیروهای متفقین و افزایش تقاضا، کمبود شدید کالاهای اساسی و ترس مردم از قحطی و میلی که به ذخیرهٔ کالاهای اساسی داشتند، منجر به التهاب بازار این نوع کالاها شد. حال آنچه در اینجا مهم است و می‌توان بررسی کرد، بازتاب پیامد انحصار تجاری در منابع مختلف ایران بین سال‌ها ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵ و اثرات آن بر ضرورت‌های اجتماعی مانند جامعه و عموم مردم و حتی قشر خاصی مانند تجار و یا صاحب کارخانه‌هاست.

مجلهٔ *نامه اتاق بازرگانی* که یکی از مجله‌های تاریخی درزمینهٔ مباحث اقتصاد است در خرداد سال ۱۳۲۱ طی مقاله‌ای دربارهٔ انحصاری کردن، عمل دولت را در این زمینه نقد کرد «انحصار دولتی عبارت است از اینکه دولت خریدوفروش کالاهای خاص را به دست می‌گرفت و یا اینکه تجار در جواز انحصار یا پروانه خریدوفروش، آن را از دولت خریداری می‌کردند؛ بنابراین در این عرصه مانند بازرگانی آزاد، خریدوفروش آزاد کالا وجود ندارد و صاحب انحصار برحسب تقاضا، نرخ کالای خود را زیاد یا کم می‌نماید؛ بنابراین نرخ کالا را خود صاحب انحصار تعیین می‌کند و بدین ترتیب سود تضمین‌شده‌ای را به دست می‌آورد» –این همان حاکم بودن بازار انحصاری در ایران آن دوره محسوب می‌شود– «این مجله در ادامه، دیدگاه‌های اقتصاددانان را در این حیطه موضوعی می‌آورد، بعضی از صاحب‌نظران

اقتصاد عقیده دارند که انحصار موجب افزایش قیمت کالا می‌شود؛ زیرا صاحب انحصار به میل خود نرخی را تعیین می‌کند که سنگین‌تر از نرخ عادی است. عدهٔ کمی از اقتصاددان‌ها نیز برعکس، نظریهٔ قبلی را قبول دارند که البته نظر این عدهٔ آخر هم به زیان مصرف‌کنندگان تمام می‌شود؛ چون درصورتی‌که قیمت کم باشد تقاضای مشتریان زیاد می‌شود و تقاضای زیاد منجر به گرانی می‌شود. دربارهٔ اجرای قانون انحصاری کردن کالاها، بزرگان علم اقتصاد چون شارل ژید (Charles Gide) معتقدند این قانون در وضعیت بحرانی و برای بهبود اوضاع به اجرا گذاشته می‌شود. وی می‌گوید: «منظور اصلی در انحصار، آن است که در مواقع سختی و گرانی، بیشتر رعایت حال فقرا و کارگران شود و باید توانایی خرید اشخاص را در نظر گرفت» (مجلهٔ نامهٔ اقتصاد و بازرگانی، ۱۳۲۲، ش. ۳/۷۰-۷۱). در واقع انحصاری کردن بازار یعنی حق تجارت را به یک عدهٔ خاص دادن و از بین رفتن «بازار رقابت» بود. در این دوره دولت بیشترین چتر خود را بر اقتصاد گستراند که به طریقی به گفتهٔ همین روزنامهٔ اقتصادی، اجرای انحصار در زمان بحران، برای ارائه خدمات یا امر تسهیل در دسترسی و توزیع عادلانه کالاهای اساسی صورت می‌پذیرد؛ ولی عملکرد دولت در این زمینه بسیار نامناسب بود که نه‌تنها موجب بهتر شدن اوضاع نشد، بلکه به وخیم‌تر شدن آن، توزیع نامناسب اقلام اساسی بین مردم، کاهش قدرت خرید آنان و در نتیجه ایجاد فقر و کمبود کالا در بین مردم انجامید.

در مطالعهٔ اسناد، شکوائیه‌های مختلفی از زیان کارخانه‌ها از انحصار دولتی بر بخش‌های مختلف دیده می‌شود. حتی دولت طی آئین‌نامه‌ای این انحصار را نه‌تنها مشمول کالاهای وارداتی دانست، بلکه کارخانه‌هایی که کالای انحصاری تولید می‌کردند نیز کالایشان در انحصار دولت قرار می‌گرفت (ساکما، ۲۴۰/۰۲۰۵۱۷). در مطلبی تحت عنوان «شهر صنعتی اصفهان احتیاج به کمک دارد» که در روزنامهٔ *ستاره* منتشر شده، نویسنده انحصار دولتی را عامل ایجاد مشکلات عدیده برای کارخانه‌های اصفهان به‌ویژه صنایع پشمی می‌داند (روزنامهٔ ستاره، ۱۳۲۳، ص. ۳)؛ چنانچه توضیح می‌دهد: «همین که اوضاع دستخوش تغییرات غیرعادی گردید اولین لطمه که به این مؤسسات وارد آمد گرانی و کمیابی مواد خام داخلی و اجناس و ادوات خارجی از قبیل رنگ و مواد شیمیایی و اسباب یدکی ماشین‌آلات و غیره بود. در همین موقع متأسفانه بجای آنکه دولت مانند سایر ممالک دنیا به نام نگاهداری این قبیل کارخانجات از بذل هرگونه کمک و مساعدتی دریغ ننماید برعکس تا صدی پنجاه بر قیمت اجناس انحصاری اضافه کرده و حتی بر مشکلات طاقت‌فرسا در مورد تحصیل پروانه و غیره افزود» (ساکما، ۳۱۰/۰۶۶۶۱۱، برگ ۲۳۴). همان‌طور که در جدول کالاهای در انحصار دولت می‌توان مشاهده کرد، مواد اولیهٔ کارخانه ازقبیل پشم، پنبه و پوست در انحصار دولت است.

مجلهٔ *نامه اتاق بازرگانی* در نامه‌ای با ذکر دلایل با انحصاری کردن دولتی کالاها به مخالفت می‌پردازد؛ مثلاً دربارهٔ برنج این‌گونه می‌نویسد «از انحصار برنج که بیشتر مصرفش در ایران است و مخصوصاً بعد از منع کشت آن در محل‌هایی که شالی‌کاری معمول بوده است نتیجه‌ای جز گرانی و تحمیل به مصرف‌کنندگان داخلی گرفته نشد و اکنون که اجازه شالی‌کاری به همه داده شده حقاً باید معاملات آن را نیز آزاد کنند تا در گردش و رقابت بازرگانی وارد گردیده و برای صادراتش نیز بازرگانان خود وارد تلاش کرده و بازار بیابند» (مجلهٔ نامهٔ اتاق بازرگانی، ۱۳۲۱، ش. ۳/۲۵۸) یا دربارهٔ پنبه نیز یادآور می‌شود که با توجه به افزایش کشت آن، پیشنهاد می‌شود اجازهٔ صادرات و دادوستد آن توسط خود بازرگانان

صورت گیرد؛ چراکه با آزاد شدن آن، کشاورزان در تولید آن رقابت می‌کنند و این موضوع موجب افزایش محصول می‌شود و به دولت پیشنهاد می‌کند انحصار خود را از این محصول بردارد (مجلهٔ نامهٔ اتاق بازرگانی، ۱۳۲۱، ش. ۴/۲۵۸). در ادامه، سایر کالاها را نام می‌برد و آزادسازی تجارت آن‌ها را پیشنهاد می‌کند؛ چراکه سبب ایجاد رقابت، افزایش محصول و به‌دنبال آن، کنترل قیمت توسط خود بازار و مهار تورم می‌شود. درخصوص کالاهای وارداتی چون چای، قند و شکر، کبریت، ماشین‌آلات، تخم نوغان، پارچهٔ پنبه‌ای، باز پیشنهاد می‌کند که دولت قید انحصار را از این کالاها نیز بردارد. وقتی از انحصار ورود ماشین‌آلات و قطعات و ابزار آن گله می‌کند، به‌درستی حق مطلب دربارهٔ انحصار را به‌جا می‌آورد: «وجود انحصار در وسایل نقلیه سبب شده است که امور باری دچار وقفه گردیده، مسافرت‌ها دچار اشکال، حتی حمل‌ونقل شهری به‌زحمت میسر است. بهای یک کامیون و وسیله نقلیه اگر نسبت به ده سال پیش در مرکز کارخانه صد در درصد ترقی کرده باشد در ایران به نسبت هزار و هزار و صد در صد ترقی نموده است؛ البته دولت هرقدر بر میزان بها و حق انحصاری خود افزوده باشد، بیش از صد در صد نبوده است به این ترتیب وسایل نقلیه باید منتهی دویست یا سیصد و یا چهارصد درصد ترقی بها پیدا نماید در حالتی که هزار درصد هم افزوده شده و این اضافه فقط مربوط به استفاده متصدیان امر و تبعیض آن‌ها در فروش ماشین و اسباب یدکی و رزین است». در ادامه به دولت پیشنهاد می‌کند واردات این کالا را برای همهٔ بازرگانان آزاد گذارد که دست آن عدهٔ خاص کوتاه‌تر شود و بازار وارد رقابت شود تا علاوه‌بر کاهش قیمت شاهد کمیابی این کالا نباشند (مجلهٔ نامهٔ اتاق بازرگانی، ۱۳۲۱، ش. ۶/۲۵۸)؛ ازاین‌رو می‌توان رابطهٔ انحصار و حقی که برای قشر خاصی تولید می‌شود و از آن به‌عنوان رانت نام برده می‌شود با انحصار دولتی در این دوره و با اجرای این موضوع در اقتصاد ایران به وقوع می‌پیوندد. مسئلهٔ بسیار حائز اهمیت در این مطالب این است که اعلام می‌کند شرایط انحصار کالاها به‌ویژه کالاهای اساسی و ضروری مردم در وضعیتی اجرا می‌شود که کشور درزمینهٔ تأمین آن با مشکل مواجه است و برای اینکه کالای ضروری مردم را تأمین کند و به‌صورت عادلانه توزیع شود انحصار تجارت کالاهای اساسی را به دست می‌گیرد؛ ولی نکته‌ای که در این مجله و البته روزنامه‌های دیگر ذکر می‌شود این است که انحصار کالاهای اساسی به‌ویژه قند و شکر و چای نه‌تنها مملکت را از تنگنا خارج نکرده است، بلکه نتیجه عکس داشته و مردم بیشتر برای تأمین آن کالاها در تنگنا هستند؛ بنابراین به دولت پیشنهاد می‌کند که به‌نظر بعداز ساخت راه‌آهن، دیگر ضرورتی ندارد که از این محصولات کسب سود کند، برای کمک به مردم از صنایع و کارخانه‌ها حمایت کنند و تجارت کالاهای ضروری را آزاد بگذارند به‌نظر با آزاد گذاشتن آن، مردم بیشتر به محصول یا کالا دست پیدا می‌کنند (مجلهٔ نامهٔ اتاق بازرگانی، ۱۳۲۱، ش. ۷/۲۵۸).

۴- نتایج انحصار دولتی:

بررسی اسناد و منابع تاریخی دورهٔ ۱۳۲۰-۱۳۲۵، به‌وضوح نشان‌دهندهٔ رابطهٔ علّی مستقیم میان سیاست‌های انحصاری دولت و شکل‌گیری رانت اقتصادی است. این پیوند، ناگزیر به سه پیامد عمدهٔ تورم، گسترش فساد و قاچاق انجامید که در ادامه به‌تفصیل تحلیل می‌شود.

۴-۱-تورم:

مداخلهٔ دولت در اقتصاد، در وضعیت بحرانی، بیشتر با هدف مهار تورم به‌ویژه در حوزهٔ کالاهای اساسی

صورت می‌گیرد. این مداخله می‌تواند آثار دوگانه‌ای داشته باشد: از یک سو ممکن است به تثبیت قیمت‌ها بینجامد و ازسوی‌دیگر در صورت مدیریت نادرست، می‌تواند به تورم و بی‌ثباتی قیمت‌ها منجر شود. در ادبیات اقتصادی، این نوع مداخله با عنوان «بازگشت به بازار (Market Correction)» شناخته می‌شود که در آن، دولت برای اصلاح بازارهای شکست‌خورده وارد عمل می‌شود. کاری که در نظر اقتصاددانان همان‌طور که توضیح داده شد، بازگشت به بازار گفته شد؛ یعنی بازاری که در حال شکست است و دولت برای کمک و برگشت آن، دست به اقداماتی می‌زند؛ البته این بازگشت به بازار بیشتر بازگشت به دولت است و دولت کمکی به خصوصی‌سازی یا روند آتی بازار انجام نمی‌دهد.

در این زمینه دیدگاه‌های مختلفی ارائه شده است و معتقدند بازار از حالت رقابتی خارج می‌شود و انحصار اقلام در دست عده‌ای خاص می‌افتد (اینجا منظور دولت است که البته خود دولت حق انحصار را به افراد مختلف با جایگاه خاص می‌فروخت)، در این بازار، رقابتی وجود ندارد که قیمت اصلی کالا با گردش میان بازاریان به تعادل در بازار و به قیمت ثابت برسد. در بازار انحصاری عرضه‌دهندهٔ کالا به بازار فقط یک نفر است و تقاضادهندگان بسیار است. انحصارگر بنابر وضعیت و هرطور که بخواهد قیمت را تعیین می‌کند، در نتیجه بر اثر نبود تعادل در عرضه و تقاضا تورم به وجود می‌آید. اقتصاددانان برای تورم، عوامل مختلف برمی‌شمارند: ۱- تورم ناشی از فزونی تقاضا؛ ۲- تورم ناشی از افزایش هزینهٔ تولید. تورم در نظر اقتصاددانان تعاریف بسیاری دارد؛ بنابراین در اینجا تعریف سه اقتصاددان را برای درک مطلب خواهیم آورد. پرفسور یوری یودئن (Yuri Yudin) در تعریف تورم در کتاب *اقتصاد نوین* می‌گوید: «تورم عبارت است از مازاد قدرت خرید است یا مازاد وسایل پرداخت» و آقای هارود ورتینگتن (Harold Worthington)، کارشناس بازرگانی وزارت خزانه‌داری آمریکا، در تورم چنین تعریفی دارد: «به نظر من تورم چیزی بیش از افتادن پول به‌دنبال منابع کمیاب نیست، این همان چیزی است که قیمت‌ها را بالا می‌برد» و سرانجام میلتن فریدمن (Milton Friedman) اقتصاددان آمریکایی تورم را به‌عنوان وضعیتی توصیف می‌کند که در آن درآمد پولی سریع‌تر از درآمد واقعی ملی رشد می‌کند (کتابی، ۱۳۷۱، ص. ۲۵، ۳۱).

مقررات‌گذاری اقدامی دیگر بود که دولت‌ها برای کمک به بازار شکست‌خورده انجام می‌دادند و در بحث‌های پیشین ذکر آن رفت. در این دوره نیز با توجه به سلطهٔ دولت در اقتصاد، این اقدام دولت را در گزارش‌ها می‌بینیم؛ ولی نه‌تنها مقررات نتیجه‌بخش نیست، بلکه راه فساد دیگری را باز می‌کرد. در واقع مقررات‌گذاری، راه را برای دخالت بیشتر دولت در اقتصاد باز می‌کرد (گروه تحقیقات اقتصادی، ۱۳۹۴، ص. ۳۷). این مقررات بر قیمت اقلام اثرگذار بود. دولت در سال ۱۳۲۱ آئین‌نامه‌ای برای تجار چای مقرر کرد؛ یعنی برای وارد کردن چای، قانونی خاص گذاشت که دیگر کالاها نداشتند و آن این بود که شخص واردکننده و خواهان کسب انحصار می‌بایست نخست باید به میزان بیست درصد از مبلغ خرید چای خارجی را به خرید چای داخلی اختصاص دهد و پس‌از کسب برگهٔ خرید و تحویل آن به وزارت بازرگانی می‌توانست بقیه مراحل را برای واردات طی کند (مجلهٔ نامهٔ اتاق بازرگانی، ۱۳۲۱، ش. ۱۲/۲۴۴؛ اطلاعات، ۱۳۲۱، ش. ۴۷۷). این نوع عملکرد دولت که نه‌تنها در انحصار، بلکه بر چگونگی عملکرد تجار نیز مقرراتی را اعمال می‌کرد، موجب بروز تورم و اختلال در امر تجارت و از طرف دیگر ضرر بازرگان نیز می‌شد (منصوری و نوروزی، ۱۴۰۳، ص. ۳۳۳). این مقررات دو اثر بر وضعیت تعادل خواهد داشت:

اول آنکه سبب افزایش هزینه‌ها شده و همچنین به‌دلیل حمایت دولت از گروهی خاص، مانع ورود رقابت در بازار خواهد شد. نتیجهٔ چنین عملی قیمت‌گذاری و افزایش قیمت و تورم شد (گروه تحقیقات اقتصادی، ۱۳۹۴، ص. ۳۹).

در دورهٔ مورد مطالعه (۱۳۲۰-۱۳۲۵)، ایران با ترکیبی از مسائل داخلی و خارجی مواجه بود که تأمین اقلام اساسی را با مشکل جدی روبه‌رو کرده بود. از یک سو، وضعیت نامساعد اقتصادی داخلی و ازسوی‌دیگر، جنگ جهانی و اشغال کشور توسط متفقین، دولت را وادار به اتخاذ سیاست انحصار واردات کالاهای ضروری کرد. همان‌طور که مباحث پیشین نشان داد، این تصمیم با هدف تنظیم بازار اتخاذ شده بود؛ اما در عمل به ایجاد بازار تک‌رقابتی انجامید که پیامدهای تورمی آن به‌سرعت آشکار شد. اسناد تاریخی، به‌ویژه گزارش‌های تحلیلی نشریات اقتصادی، این روند را به‌روشنی نشان می‌دهند. نمودار مقایسه‌ای سال ۱۳۱۶ تا ۱۳۲۵، افزایش مستمر و درخور توجه سطح عمومی قیمت‌ها را به تصویر می‌کشد که به‌وضوح بیان‌کنندهٔ تشدید تورم است. این شواهد تاریخی، نه‌تنها پیامدهای منفی انحصار دولتی بر قیمت کالاهای اساسی را تأیید می‌کند، بلکه نشان می‌دهد که این سیاست‌ها در نهایت به‌جای حل بحران، به تعمیق مشکلات اقتصادی منجر شد.

منحنی نمایش تغییرات هزینهٔ زندگی و بهای مواد غذایی در ایران از سال ۱۳۱۶ تا ۱۳۲۵

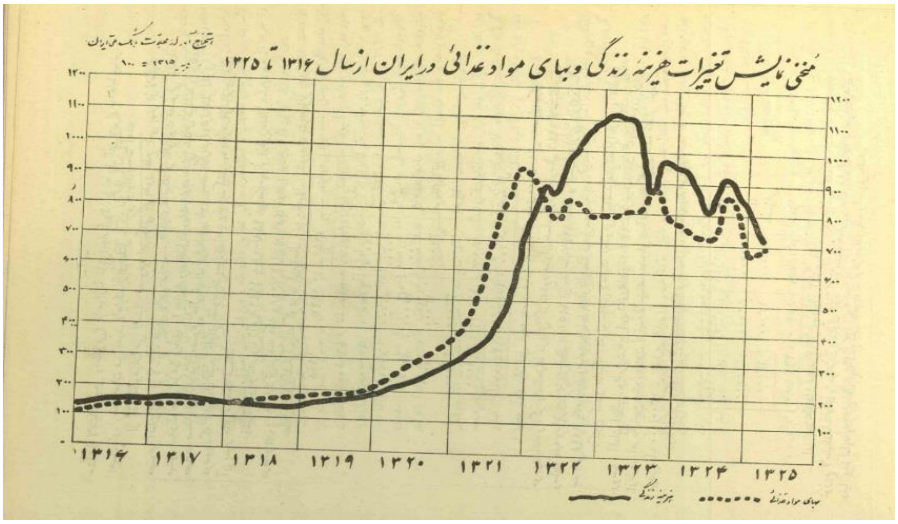

(مجلهٔ نامهٔ اقتصاد و بازرگانی، ۱۳۲۲، ش.۵۰)

بر اساس این نمودار که روند تغییرات هزینه‌های زندگی را بین سال‌های ۱۳۱۶ تا ۱۳۲۵ نمایش می‌دهد، از سال ۱۳۲۰ شاهد شروع روند صعودی بوده‌ایم. این افزایش با شیب تندی در سال‌های ۱۳۲۲ و ۱۳۲۳ به بیشترین حد خود رسید. سپس، با پایان جنگ و خاتمهٔ اشغال ایران در سال‌های ۱۳۲۴ و ۱۳۲۵، منحنی نزولی شد و هزینه‌های زندگی و قیمت‌ها به‌تدریج کاهش یافت.

پژوهشگر در ادامه، با بررسی قیمت کالاهای اساسی مانند چای، قند و شکر -که در آن دوران، تحت نظام جیره‌بندی قرار داشتند و دولت برای توزیع عادلانه‌تر، انحصار تجارت آن‌ها را در دست گرفته بود- داده‌های مربوط به نوسانات قیمت این اقلام را از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵ از روزنامه‌هایی مانند *اطلاعات* و

اسناد اتاق بازرگانی استخراج کرده است. سپس با ترسیم جداول و نمودارهای تحلیلی (جدول ۱؛ نمودار ۲)، تأثیر سیاست انحصار دولتی بر قیمت‌گذاری این کالاها را به‌صورت مستند نشان داده است.

جدول شمارهٔ ۱: قیمت قند به ریال

ماه‌های سال	۱۳۲۰	۱۳۲۱	۱۳۲۲	۱۳۲۳	۱۳۲۴	۱۳۲۵
فروردین	۵	۱۸/۳۵	۵۰ –۶۵	۱۴۰	۵۶	۴۰
اردیبهشت	–	۲۱/۶–۲۲/۶۵	–	۱۲۰	–	۴۳
خرداد	۵/۲۰	۲۶/۶۵	۹۵/۲۰	–	۵۷ – ۶۶	۴۲
تیر	–	۳۷	۱۳۷	–	۵۵ – ۶۰	۵۲/۸۰
مرداد	–	۳۸/۳	–	۸۲	۵۱ – ۵۸	–
شهریور	۶/۸	–	–	۷۴	۵۳ – ۵۸	–
مهر	۷	۴۲/۹	–	۷۵	–	۶۸/۳
آبان	۱۰/۲۰	۴۶/۲۰	۱۳۸	۹۰	–	۹۰
آذر	۱۷/۴۸	۴۸/۴	۱۴۱	۷۳	۷۳ – ۸۱	۱۱۰
دی	۲۰	–	–	۷۳	۶۶–۷۵	–
بهمن	۱۶	۵۰	–	۷۲	–	–
اسفند	۱۵	۵۰	–	۶۰	–	–

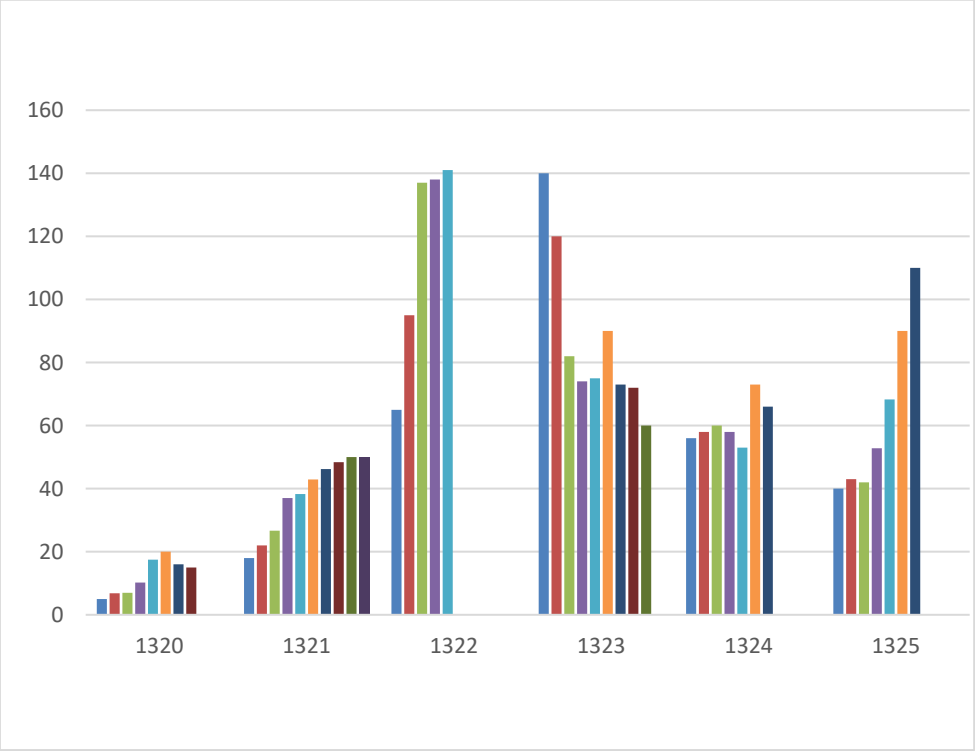

نمودار شمارهٔ ۲: منحنی قیمت قند

(روزنامهٔ اطلاعات، ۱۳۲۰–۱۳۲۵، س. ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸؛ روزنامهٔ عصر اقتصاد، ۱۳۲۱–۱۳۲۵؛ مجلهٔ نامهٔ اقتصاد و بازرگانی، ۱۳۲۲–۱۳۲۵؛ روزنامهٔ کیهان، ۱۳۲۲؛ مجلهٔ عصر اقتصاد، ۱۳۲۲، ش. ۱۱).

بررسی‌ها نشان می‌دهد که قیمت قند از کیلویی ۶ ریال در شهریور۱۳۲۰، در فاصله‌ای کوتاه تا دی همان سال به ۲۰ ریال افزایش یافت (نمودار ۲). این روند تندِ گرانی تا سال ۱۳۲۲ ادامه پیدا کرد، به‌طوری که در این سال -که نقطه اوج افزایش قیمت‌ها بود- هر کیلو قند ۱۴۱ ریال و شکر ۱۴۰ ریال به فروش می‌رسید (نمودار ۳) (منصوری و حسن‌زاده، ۱۳۹۹، ص. ۲۸۱-۲۸۰).

جدول شماره ۲: قیمت شکر به ریال

ماه‌های سال	۱۳۲۰	۱۳۲۱	۱۳۲۲	۱۳۲۳	۱۳۲۴	۱۳۲۵
فروردین	-	۱۷/۵۰	۴۵	۱۳۰	۴۲	۳۹/۹
اردیبهشت	–	۱۸ -۲۱	–	–	۲۵ -۴۲	۳۸/۹
خرداد	–	۲۵	–	–	۵۰ -۴۶	۴۰
تیر	–	۲۷/۹۰	۱۳۵	–	۵۳	۴۰
مرداد	–	۲۹	–	۶۶	۴۸	–
شهریور	۴	–	–	۵۵	۵۱	–
مهر	۵	۳۸	–	۳۸	–	۶۳/۳
آبان	۸/۵	۴۰	۱۳۵	۷۳	–	۵۵
آذر	۱۱/۷۵	۴۵	۱۴۰	۷۲	۶۲	۹۰
دی	۱۴	–	–	۷۲	۵۳	–
بهمن	۱۲/۵۰	۴۸	–	۴۷	–	–
اسفند	۱۴/۷۵	۴۸/۵۰	–	۳۹	–	–

(روزنامهٔ اطلاعات، ۱۳۲۰-۱۳۲۵، س ۱۵، ۱۶، ۱۸،۱۷؛ روزنامهٔ عصر اقتصاد، ۱۳۲۱-۱۳۲۵؛ مجلهٔ نامهٔ اقتصاد و بازرگانی، ۱۳۲۲-۱۳۲۵؛ روزنامهٔ کیهان، ۱۳۲۲؛ مجلهٔ عصر اقتصاد، ۱۳۲۲، ش. ۵/۱۱)

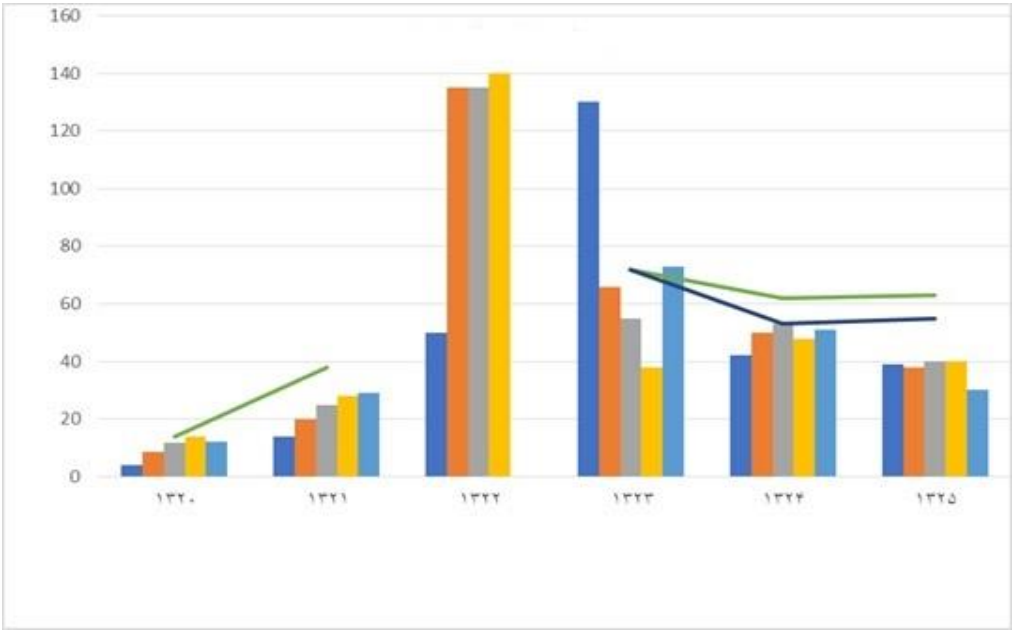

نمودار شمارهٔ ۳: منحنی قیمت شکر

چای از دیگر کالاهای اساسی و در انحصار دولت بود که در این دوران جـز اقـلام اساسـی و در طـرح جیره‌بندی قرار گرفت، پژوهشگر با بررسی روزنامه‌ها و مجلات اقتصادی روند قیمت آن را استخراج کـرده است (جدول ۳):

جدول شماره ۳: قیمت چای خارجی به ریال

سال / ماه‌ها	۱۳۲۰	۱۳۲۱	۱۳۲۲	۱۳۲۳	۱۳۲۴	۱۳۲۵
فروردین	–	–	۶۰	۹۰	۳۳۳	۲۶۰
اردیبهشت	–	–	–	–	۳۶۰	۲۶۶
خرداد	۱۵	۲۵	–	۱۰۰	۴۰۰–۳۸۰	۳۶۶
تیر	۲۰	–	–	–	۳۰۰	۲۶۰
مرداد	–	۳۰	۸۶	۲۰۰	۳۶۶	۳۰۰
شهریور	۲۵	–	–	۳۳۰	–	–
مهر	۳۰	–	–	۳۳۳	–	۲۴۰
آبان	–	–	–	–	–	۳۰۰
آذر	۳۰	۴۶	۹۰	۴۰۰	–	۲۶۰
دی	۶۰	۶۰	–	۴۰۰	۲۶۶	۳۶۰
بهمن	–	–	–	۲۶۶	۴۰۰	–
اسفند	–	–	–	۳۰۰	–	–

(روزنامهٔ اطلاعات، ۱۳۲۰–۱۳۲۵، س ۱۵، ۱۶، ۱۸،۱۷؛ روزنامهٔ عصر اقتصاد، ۱۳۲۱–۱۳۲۵؛ مجلهٔ نامـهٔ اقتصـاد و بازرگانی، ۱۳۲۲–۱۳۲۵؛ روزنامهٔ کیهان، ۱۳۲۲؛ مجلهٔ عصر اقتصاد، ش. ۱۱)

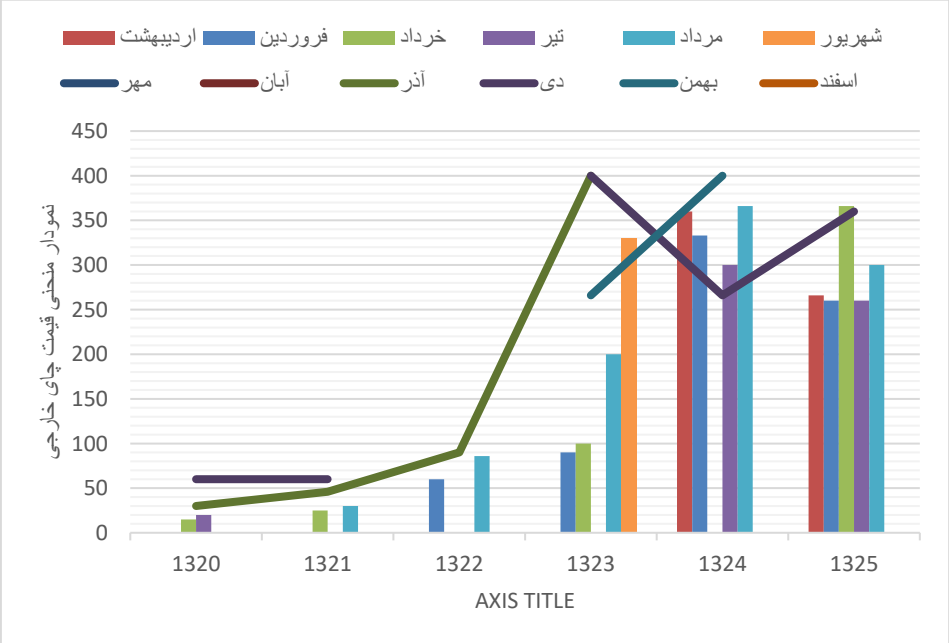

نمودار شماره ۴: منحنی قیمت چای خارجی

مطابق نمودار شمارهٔ ۴، قیمت چای وارداتی از قرار کیلویی ۱۵ ریال در سال ۱۳۲۰، به کیلویی ۴۰۰ ریال در سال ۱۳۲۳ رسیده است.

۲-۴-گسترش فساد و رانت

در بررسی منابع این دوران، جدای از اسناد و روزنامه‌ها، خاطرات افراد صاحب‌منصب، زبان گویای جامعهٔ اقتصادی آن زمان است. یکی از کسانی که دیدگاه‌های وی درزمینهٔ انحصار، ضروری بود دکتر آرتور میلسپو (Arthur Millspaugh) است که دو بار به ایران برای اصلاح امور مالی سفر کرد، یک بار در دورهٔ رضا شاه و بار دیگر در سال ۱۳۲۱ و برای اصلاحات مالی و رفع بحران اقتصادی آمد. دکتر میلسپو با انحصار مخالف بود و داشتن دستگاه نظام اداری سالم را کمترین پیش‌نیاز و شرط اصلی برای انحصار در زمان بحرانی می‌داند، وی معتقد است انحصار در ایران جز پر کردن جیب عده‌ای اندک و فقیر شدن مردم بیچاره چیز دیگری در پی نداشت (میلسپو، ۱۳۷۰، ص. ۶۴) یا مستشاری که در وزارت خواروبار مسئول تأمین خواروبار ایران بود، سر کلارمونت اسکرین (Sir Clarmont Skrine) در کتاب *جنگ جهانی در ایران*، از حاکم بودن گروهی از افراد صاحب‌نفوذ و سردمداران حکومتی بر اقتصاد ایران حرف می‌زند و از این تسلط افسوس می‌خورد. به گفته وی از بالاترین مقام این وزارتخانه تا مترجمان و مستشاران همگی در باند احتکار و فساد ارزاق دست داشتند و چنان اتحادی بین این افراد برقرار بود که به نقل از سر کلارمونت، مستشاران آمریکایی که در وزارت خارجه کار می‌کردند از این اتحاد و هوش و کفایت و مدیریت آنان در این باره به وجد آمده بودند و آنان را تحسین می‌کردند (اسکرین، ۱۳۶۳، ص. ۲۹۵). این‌گونه انحصار همیشه آلوده به سیاست بود تا تجارت.

دولت با اعمال سیاست منع واردات برخی کالاها با عنوان «تأمین عمومی» -که پیش‌تر به‌عنوان یکی از راهکارهای مواجهه با شکست بازار به آن اشاره شد- درصدد حمایت از تولیدات داخلی برآمد؛ بااین‌حال، این سیاست در وضعیتی اجرا شد که واحدهای تولیدی داخلی ظرفیت لازم برای تأمین نیازهای بازار را نداشتند. نتیجهٔ چنین رویکردی چیزی جز گسترش رانت اقتصادی، فساد و قاچاق نبود. نکتهٔ حائز اهمیت آن است که تولیدکنندگان داخلی در غیاب رقابت خارجی و با توجه به ناتوانایی در تأمین کامل تقاضای داخلی، اقدام به قیمت‌گذاری انحصاری می‌کردند و کالاهای خود را به قیمتی بسیار بیشتر از نمونه‌های خارجی به بازار عرضه می‌نمودند. این وضعیت که در ادبیات اقتصادی از آن به «انحصار طبیعی» تعبیر می‌شود، نمونهٔ بارزی از ایجاد رانت اقتصادی برای تولیدکنندگان خاص در وضعیت انحصاری شدن بود؛ به‌عنوان مثال، با ممنوعیت واردات جوراب در سال ۱۳۲۰، کارخانه‌های داخلی که تنها تأمین‌کننده این کالا بودند، آن را به قیمت ۳۶ ریال به فروش می‌رساندند، درحالی‌که قیمت جوراب وارداتی پیش‌از این ممنوعیت فقط ۱۲ ریال بود (مجلهٔ نامهٔ اتاق بازرگانی، ۱۳۲۱، ش. ۸/۲۵۸). چنین اختلاف آشکاری در قیمت‌ها نه‌تنها به افزایش فشار بر مصرف‌کننده منجر شد، بلکه انگیزهٔ قاچاق این کالاها را نیز به‌شدت افزایش داد. این تجربهٔ تاریخی به‌وضوح نشان می‌دهد که چگونه سیاست‌های حمایتی نادرست می‌تواند به‌جای تحقق اهداف اولیه، به ایجاد بازارهای انحصاری، گسترش رانت و تشدید قاچاق بینجامد.

در روزنامه‌های این دوره گزارش‌های فراوانی از وجود فساد مالی شرکت‌های انحصاری یا حتی مقامات مسئول پخش کالاهای انحصاری منتشر شد و در مقابل، واکنش مقامات معمولاً به‌صورت انتشار جوابیه‌های کلی و غیرمستند، ارائه توجیهات نامربوط

و تلاش برای انحراف افکار عمومی از اصل ماجرا بود. شرکت تعاونی مصرف کارکنان دولت طی دو نامه یکی به نخست‌وزیری و دیگری به ادارهٔ نظارت شرکت‌ها، مورخ ۵ و ۲۶بهمن ۱۳۲۰ با ارائه صورت‌های مالی و قیمت فروش برخی اجناس و اعلام کمبود اعتبار برای تأمین کالای مورد تقاضای کارکنان دولت و همچنین کمبود کالا به‌منظور رفع نیاز متقاضیان از ایراد تهمت احتکار ازسوی روزنامهٔ *آینده* تبری می‌جوید (ساکما، ۳۱۰/۰۶۶۶۱۱، برگ ۸۷و۸۹). در نامهٔ وزیر دارائی به روزنامهٔ *ستاره* در مورخ ۲۷اسفندماه ۱۳۲۰ دربارهٔ ایراد تهمت سوءاستفاده و برداشت ۸۶۰ ریال توسط یکی از رؤسای وزارت دارائی، درخواست شده است: «به شخصی که این خبر را به روزنامه داده است لطفاً اطلاع دهید این‌جانب را ملاقات و اطلاعات بیشتری بدهد یا اینکه رونوشتی از نامه که مدعی است به وزیر وقت داده است برای این‌جانب ارسال دارد» (ساکما، ۳۱۰/۰۶۶۶۱۱، برگ ۱۹۲). پیگیری وزیر وقت و حساسیت روزنامهٔ *ستاره* به موضوع فساد نشان از وجود فساد (اختلاس و سوءاستفاده) در دستگاه اداری دارد؛ البته نمونهٔ این گزارش‌ها در روزنامه و جوابیهٔ مقامات در اسناد زیاد است، این الگوی رفتاری نشان می‌دهد که فساد در نظام انحصاری دولتی ماهیتی سیستماتیک داشت و سازوکارهای نظارتی موجود یا ناتوان بودند یا تمایلی به رسیدگی جدی نشان نمی‌دادند. این افشاگری‌های مطبوعاتی ازنظر مستندسازی تاریخی ارزشمندند؛ اما در عمل نتوانستند به اصلاح ساختار فاسد منجر شوند. این یافته‌ها به‌خوبی با نظریهٔ اقتصاد رانتی همخوانی دارد که بر اساس آن، انحصار دولتی می‌تواند به بستری برای فساد سیستمی تبدیل شود. در چنین وضعیتی، حتی وقتی فسادها افشا می‌شدند، سیستم به‌جای اصلاح خود، به دنبال پاک‌نمایی ظاهری و انکار مشکلات بود.

در نامهٔ مورخ ۲۱بهمن ۱۳۲۰ وزارت دارایی به آقای نخست‌وزیر دربارهٔ شکایت شخصی از شرکت پخش سیگارت آمده است که «مشارالیه پیشینهٔ فروش کالای دخانیه نداشته و قناد است و از چندی پیش گاهی به اسم خود و گاهی به اسم اشخاص مختلفه از شرکت سیگار خریداری می‌نموده در این اواخر که شرکت برای جلوگیری از احتکار و گرانفروشی در وضعیت خریداران سیگارت مراقبت بعمل آورده به شرکت ثابت شده که این شخص گرانفروش و محتکر است» (ساکما،۳۱۰/۰۶۶۶۱۱ برگ ۱۳۵).

در نامهٔ مورخ ۲۶اسفند۱۳۲۱ وزارت دارایی به وزارت کشاورزی از مصرف وجه فروش کارخانه‌های چای‌سازی به مصارفی غیر از آنچه قانون و مقررات تعیین کرده است خبر می‌دهد و فعل انجام‌شده را مستحق تعقیب و کسر حقوق آن وزارتخانه می‌داند (ساکما، ۲۴۰/۰۰۰۶۶۹۸، برگ ۴). این نامه از سوءجریان اداری و مدیریتی و عملکرد غیرقانونی در وزارت کشاورزی است و خواهان‌خواه از وجود احتمالی فساد در آن سازمان خبر می‌دهد که موضوع را مستحق تعقیب و تنبیه تشخیص می‌دهد. دربارهٔ کارخانهٔ چای، شایان ذکر است که به‌جز کارخانهٔ لاهیجان بقیهٔ کارخانه‌ها را رضا شاه در طی سال‌های ۱۳۱۷ تا ۱۳۱۹ خریداری کرد (ساکما، ۲۴۰/۰۰۶۶۹۸). در یکی از اسناد، در تلگرافی که فرستندهٔ آن مشخص نیست، دستوری مبنی‌بر افزایش قیمت چای در سال ۱۳۲۱ در دست است که در این سند متذکر می‌شود افزایش بهای چای به‌اندازهٔ ۴ ریال بیشتر غیرممکن است؛ درست است که سود دارد؛ ولی در مقابل، موجب گران شدن اجناس دیگر می‌شود؛ بنابراین سودی در پی نخواهد داشت، امکان

چنین کاری میسر نیست و اعلام می‌کند: «با کمال اشتیاقی که همیشه به انجام سفارشات عالی دارد با کمال تأسف نمی‌توان به میزان فعلی جنس افزود، استدعا می‌کنم حضرت اشرف وضعیت دولت را به آقایان ذینفع حالی نمایند...» (ساکما، ۱۰۱۹۳۱/۲۴۰)؛ بنابراین افزایش بهای کالا در آن زمان، فرمایشی و بنابر دستور افراد خاصی صورت می‌گرفته است که در این نامه صراحتاً آن را اعلام می‌کند.

بحث انحصار دولتی و پیامدهای آن در دورهٔ بحرانی ۱۳۲۵-۱۳۲۰ به موضوعی چالش‌برانگیز در محافل سیاسی و مطبوعاتی تبدیل شده بود. مناقشات مجلس شورای ملی در فروردین۱۳۲۳ به‌وضوح نشان می‌دهد که نمایندگان در این باره، دو دیدگاه کاملاً متضاد داشتند. از یک سو، موافقان مانند دکتر کشاورز و کاظمی معتقد بودند انحصار دولتی در وضعیت جنگ ضروری است؛ اما مخالفان به رهبری اردلان با استناد به فساد سیستماتیک، خواستار لغو فوری آن بودند.

مخالفان انحصار با ارائه شواهد عینی مانند توزیع ناعادلانه قماش در بم و اختلاف یک‌میلیون ریالی در فروش چای، استدلال می‌کردند که این ساختار فقط به ثروت‌اندوزی عده‌ای خاص منجر شده است. آنان معتقد بودند انحصار دولتی با ایجاد بوروکراسی ناکارآمد، موجب انباشت کالا در انبارها و گمرکات شده، درحالی‌که بازار با کمبود مواجه است. در مقابل، طرف‌داران انحصار استدلال می‌کردند که در وضعیت جنگی، این سیاست برای تأمین نیازهای اساسی ضروری است. این مناقشه در مجلس به‌خوبی تنش بین دو دیدگاه «اقتصاد دولتی» و «آزادسازی بازار» را در وضعیت بحرانی نشان می‌دهد. تجربهٔ تاریخی ثابت کرد که انحصار دولتی نه‌تنها به اهداف اعلام‌شده نرسید، بلکه با ایجاد رانت و فساد، بحران اقتصادی را تشدید کرد. (روزنامهٔ عصر اقتصاد، ۱۳۲۳، ش. ۳/۹۸۰).

تحلیل داده‌های تاریخی نشان می‌دهد که این سیاست‌ها به‌شکل متناقض‌نمایی، به‌جای کاهش نابرابری، به تعمیق اختلاف طبقاتی و گسترش فقر انجامید. سازوکار به این صورت بود که انحصار دولتی با ایجاد محدودیت در عرضهٔ رسمی کالاها، انگیزه‌های قدرتمندی برای شکل‌گیری بازار سیاه ایجاد کرد. در این وضعیت، گروه‌های خاصی با سوءاستفاده از موقعیت انحصاری، کالاهای اساسی را به بازار سیاه منتقل کرده و با قیمت‌های چندبرابری به فروش می‌رساندند.

۳-۴- قاچاق:

یکی دیگر از نتایج انحصار کالا توسط دولت در این دوره، افزایش موضوع قاچاق در شهرهای مرزی کشور بود. انحصار کالا موجب شده بود که در اثر نبود کالاهای اساسی در ایران، به قاچاق اقلام اساسی دست بزنند. اصل انحصار شدن کالای خاص برای دولت، مولد قاچاق بود؛ زیرا کالای انحصارشده به‌موجب قانونی که وضع شده، مستوجب پرداخت حقی برای دولت بود که خود موجب گران‌تر شدن کالا می‌شود. به طریق دیگر، کالای انحصاری برای دولت سود خواهد داشت؛ ولی برای بازرگانی که باید حق انحصار بپردازد، سود کمتر داشت، برای رسیدن به سود بیشتر و پرداخت نکردن حق انحصار و در نتیجه فروش کالا به همان قیمت انحصارشده و چه بسا بیشتر در بازار سیاه، از اهداف قاچاقچیان به‌ویژه درزمینهٔ اقلام اساسی مانند چای، گندم، قند و شکر بود. روزنامهٔ *داد* در مقاله‌ای، تنها راه جلوگیری از قاچاق را این‌گونه می‌نویسد: «یگانه طریقه‌ای که متخصصین امر اندیشیده‌اند آن است که در ارزش جنسی که مورد قاچاق قرار می‌گیرد با ارزش جنسی که در نرخ انحصاری در پیش است تعادلی حاصل

گردد و الا هرقدر اختلاف قیمت فاحش در پیش باشد به همان اندازه نیز بر تعداد قاچاق و طرق آن افزوده می‌گردد» (روزنامهٔ داد، ۲۱مهر ۱۳۲۱، ش. ۲/۲). برای جلوگیری از قاچاق، قوانین پیشگیرانه‌ای وضع کردند؛ ولی بی‌فایده بود، این مردم نبودند که به قاچاق روی می‌آوردند؛ بلکه صاحب‌منصبان بانفوذ این کار را انجام می‌دادند، به‌دلیل اینکه در طول مدت بحران اقتصادی ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵، هر اقدامی برای رفع و مهار بحران مانند قانون منع احتکار یا نظارت بر پایانه‌ها و مرزها برای جلوگیری از قاچاق انجام می‌شد، نه‌تنها فایده‌ای نداشت، بلکه روزبه‌روز اوضاع اقتصادی وخیم‌تر می‌شد. بازار سیاه یعنی همان بازار آزاد با نرخ‌های آزاد که یکی دیگر از نتایج انحصاری شدن کالاست؛ یعنی به طریقی دولتی که انحصار کالاها را در دست داشت، به هنگام جنگ انتظار طبیعی این بود که کالاها را با نرخ ارزان به بازار عرضه و به‌طور عادلانه بین همهٔ مردم توزیع کند؛ ولی بخش کوچکی از کالا را به نرخ دولتی و ارزان توزیع و بخش عمدهٔ آن را وارد بازار سیاه می‌شد و به قیمت چندبرابر به فروش رسانده می‌شد. حال یا از سیاست‌های عامدانهٔ دولت برای کسب سود بیشتر بود یا ناشی از فساد مأموران دولت که جایگاه و نفوذ خاصی در دستگاه‌های اجرایی داشتند.

با ورود متفقین، ناامنی و بی‌نظمی در اثر نبود نیروهای نظامی ایران همه‌جا را فراگرفت، این بی‌نظمی در مرزها بیشتر خودنمایی می‌کرد؛ چراکه به‌سبب نبود مأموران گمرکی و مرزی قاچاق اقلام اساسی مردم به‌راحتی انجام می‌شد. مردم بی‌بضاعت و فقیر مرزنشین اغلب دست به قاچاق می‌زدند. قند و شکر ازنظر واردات در آن دوران با مشکل مواجه بود؛ بنابراین در شهرهای مرزی ایران قاچاق اقلام اساسی به‌راحتی صورت می‌گرفت (منصوری و حسن زاده، ۱۳۹۹، ص. ۲۸۴). در اسناد این دوره، بیشتر از رواج قاچاق در مرزهای غربی به‌ویژه قصرشیرین کرمانشاه صحبت شده است. به این صورت که به‌علت نبود نیروهای نظامی در پاسگاه‌های مرزی اشخاص و نیز کمبود قند و شکر مبادرت به قاچاق آن می‌کردند. بر اساس گزارشی از یک قاچاق، شکر را از کشورهای همسایه وارد و در قصرشیرین در انبارها جمع‌آوری می‌کردند، سپس آن‌ها را در بشکه‌های بزرگ (پاتیل) آب می‌کردند و شکرهای قاچاق آب‌شده را در قالب‌های بزرگ و سینی‌های بزرگ می‌ریختند و می‌پختند و تبدیل به قند می‌کردند. این عملیات قندسازی ازجانب قاچاقچیان برای رفع نیاز خود بود و گاهی در سطح گسترده‌تر و تولید بیشتر، آن را وارد بازار آزاد می‌کردند و با قیمت زیاد می‌فروختند (ساکما، ۲۹۱/۳۷۴).

گای استندینگ (Guy Standing) در کتاب *فساد در نظام سرمایه سالاری*، تنها راه نجات از فساد را شفافیت سازی می‌داند و پنج منشأ عمدهٔ فساد مالی را نام می‌برد: ۱- سیاست‌های اقتصادی نادرست؛ ۲- چارچوب حقوقی ضعیف؛ ۳- نظارت‌های بیش‌ازحد همراه با نظارت‌هایی بر اساس دیدگاه‌های نادرست و مبتنی‌بر آدرس‌های غلط؛ ۴- نبود شایسته‌گزینی در فرایندهای انتخاب مسئولان در همهٔ عرصه‌های ساختار قدرت؛ ۵- کمبود آزادی‌های مدنی (استندینگ، ۱۴۰۰، ص. ۱۵). بنابر دلایلی که در این کتاب ذکر شده و همچنین داده‌ها و اطلاعات تاریخی که بیان شد به عوامل فساد مالی در ایران بین سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵ پی خواهیم برد.

نتیجه‌گیری

بنابراین آنچه با مطالعهٔ اسناد و روزنامه و کتاب‌های آن دوره تاریخی بررسی شد، اشغال ایران توسط متفقین و پیامدهای جنگ جهانی دوم به‌عنوان عوامل

خارجی بحران محسوب می‌شوند؛ اما بررسی اسناد تاریخی نشان می‌دهد که عوامل داخلی ازجمله سوءمدیریت دستگاه اداری، انتشار بی‌رویه اسکناس بدون پشتوانه و اختلال در نظام عرضه و تقاضا، سهم بسزایی در عمق بخشیدن به بحران داشتند. در این میان، سیاست انحصار دولتی به‌عنوان یک عامل بسیار مهم بحران عمل کرد. دولت با در اختیار گرفتن کامل تجارت داخلی و خارجی، نظارت بر قیمت‌ها، تعیین سهمیهٔ واردات و صادرات، و وضع مقررات محدودکننده، بازار را به‌کلی از سازوکار طبیعی خود خارج ساخت. سیاست انحصار دولتی نه‌تنها از جنبهٔ سیاست اقتصادی، یعنی کنترل تورم، بلکه درزمینهٔ توزیع کالاهای اساسی موفق نبود. این سیاست در گامی فراتر موجب گسترش فساد و رانت شد، انحصارگر اصلی این رانت اقتصادی خود دولت بود که با انحصار قرار دادن اقلام و کالاهای اساسی، چه اقلامی وارداتی و چه اقلامی تولید داخل، بازار ایران را تبدیل به بازاری کاملاً انحصاری کرد که تنها گردانندهٔ این بازار دولت بود؛ بنابراین با قیمت‌گذاری، تعیین میزان واردات و صادرات، اعمال قوانین مقررات خاص تجاری، نظارت خود را بر اقتصاد گستراند، همین عوامل موجب بروز انواع فساد و قاچاق و در نتیجه موجب گرانی و تورم در بازار شد. تحلیل جامع وضعیت اقتصادی ایران در سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵ نشان می‌دهد که سیاست انحصار دولتی و مداخلهٔ گستردهٔ دولت در اقتصاد ازطریق ابزارهایی مانند قیمت‌گذاری دستوری، تأمین عمومی کالاها و نظارت مستقیم بر تجارت، نه‌تنها نتوانست بحران ناشی از اشغال کشور توسط متفقین را حل کند، بلکه به عاملی مهم در تشدید آن تبدیل شد. این سیاست‌ها با خارج کردن بازار از حالت رقابتی و ایجاد ساختار انحصاری، شریان‌های اصلی اقتصاد را در اختیار دولت قرار داد و به شکل‌گیری نظام رانتی و فساد مالی دامن زد.

نتایج این سیاست‌ها را می‌توان به‌وضوح در شاخص‌های اقتصادی آن دوره مشاهده کرد: ۱. تورم افسارگسیخته؛ ۲. رشد بازار سیاه؛ ۳. گسترش قاچاق کالا؛ ۴. شیوع پدیدهٔ احتکار. نکته تأمل‌برانگیز آنکه این مداخله‌ها نه‌تنها در مهار تورم ناموفق بود، بلکه در توزیع عادلانهٔ کالاهای اساسی نیز به شکست انجامید. در واقع، انحصار دولتی به‌جای آنکه راه‌حلی برای بحران باشد، خود به بخشی از مشکل تبدیل شد و با ایجاد رانت اقتصادی برای گروه‌های خاص، به تعمیق نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی دامن زد. این تجربهٔ تاریخی به‌خوبی نشان می‌دهد که چگونه مداخله‌های گسترده دولتی در اقتصاد در دوره‌های بحرانی، در غیاب نهادهای نظارتی کارآمد و سازوکارهای شفاف، می‌تواند نتایج عکس داشته باشد. درس‌های این دوره می‌تواند برای سیاست‌گذاران اقتصادی در مواجهه با بحران‌های مشابه بسیار راهگشا باشد.

منابع

استندینگ، گای (۱۴۰۰). *فساد در نظام سرمایه‌سالار* (فرزانه چهاربند، مترجم). نهادگرا.

اسکرین، کلارمونت پرسیوال (۱۳۶۳). *جنگ جهانی در ایران* (غلامحسین صالحیار، مترجم). سلسله.

اسمیت، آدام (۱۳۸۷). *تحقیق درباره ماهیت و علل ثروت ملل* (سهراب ابراهیم‌زاده، مترجم). نشر نی.

بختیاری، محمد (۱۳۹۹). ارزیابی عملکرد دولت در خرید انحصاری و تضمینی گندم در جنگ جهانی دوم (۱۳۲۰–۱۳۲۴). *پژوهش‌های علوم تاریخی*، ۲ (۲)، ۱۹–۱.

https://doi.org/10.22059/jhss.2020.306015.473283

رستم‌نژاد نشلی، علی، منتظر قائم، اصغر، و فیاض انوش، ابوالحسن (۱۳۹۵). بررسی سیاست‌ها و چالش‌های اقتصادی ایران در بحران اقتصادی ۱۹۲۹؛ مطالعهٔ اسنادی. *گنجینه اسناد*، ۲۶ (۳)، ۶-۳۵. https://sid.ir/paper/99119/fa

روزنامهٔ اطلاعات (۱۳۲۰-۱۳۲۵). سال ۱۶ (۴۷۷)، سال ۱۷، سال ۱۸، سال ۱۹، سال ۲۰.

روزنامهٔ داد (۲۱مهر ۱۳۲۱). شماره ۲، ۲.

روزنامهٔ ستاره (۱۳۲۳). *شهر صنعتی اصفهان احتیاج به کمک دارد*. شمارهٔ ۱۲۷۳.

روزنامهٔ کیهان (۱۳۲۲).

روزنامهٔ کیهان (۱۳۲۳).

روزنامهٔ عصر اقتصاد (۱۳۲۴). شماره ۹؛ (۲۲مهر ۱۳۲۳)؛ (۲۶آذر ۱۳۲۲)؛ (۲۹اردیبهشت ۱۳۲۳)؛ (آبان ۱۳۲۳)؛ (آذر ۱۳۲۱)؛ (اسفند ۱۳۲۳)؛ (خرداد ۱۳۲۵)؛ (۲۵فروردین ۱۳۲۳). ش. ۹۸۰ /۳؛ ۱-۳، ۶، ۹-۱۲، ۱۹، ۲۲-۲۶، ۲۸-۲۹.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما). ۲۴۰/۰۰۰۶۶۹۸؛ ۲۴۰/۰۲۰۵۱۷؛ ۳۱۰/۰۶۶۶۱۱؛ ۱۰۱۹۳۱/۲۴۰؛ ۲۹۱/۳۷۴.

ساموئلسن، پل آنتونی (۱۳۹۷). *اصول علم اقتصاد* (مرتضی محمد خان، مترجم؛ ج. ۲). انتشارات علمی فرهنگی.

سیف‌پور فاطمی، نصرالله (۱۳۸۷). *آینه عبرت* (به کوشش علی دهباشی). شهاب.

شاکری، عباس (۱۳۹۵). *اقتصاد خرد: نظریه‌ها و کاربردها*. نشر نی.

کاکویی دینکی، عیسی (۱۴۰۰). *دولت رانتیر* (محسن حسن‌پور، ویراستار). به اندیش.

کتابی، احمد (۱۳۷۱). *تورم: ماهیت، علل و آثار و راه‌های مقابله با آن*. نشر اقبال.

گرانووتر، مارک، و سوئدبرگ، ریچارد (۱۳۹۷). *جامعه‌شناسی اقتصادی* (سمیرا کاظم پوریان، مترجم). نشر دنیای اقتصاد.

گراهام، رابرت (۱۳۹۱). *ایران سراب قدرت* (فیروز فیروزنیا، مترجم). سحاب کتاب.

گروه تحقیقات اقتصادی مؤسسه پژوهشی اقتصاد مالی بهین (۱۳۹۴). *شفافیت و اقتصاد*. نور علم.

مجلهٔ عصر اقتصاد (۱۳۲۲). ش. ۱۱، ۵.

مجلهٔ نامهٔ اقتصاد و بازرگانی (۱۳۲۲-۱۳۲۵). شماره‌های: ۳، ۱۱، ۵۰.

مجلهٔ نامهٔ اتاق بازرگانی (۱۳۲۱-۱۳۲۲). شماره‌های: ۲۲۴، ۲۴۸-۲۴۴، ۲۵۱-۲۵۰، ۲۵۵-۲۵۴ و ۲۵۸.

منصوری، مرضیه، و حسن‌زاده، اسماعیل (۱۳۹۹). سیاست‌ها و برنامه‌های دولت‌های ایران در بحران قند و شکر در جنگ جهانی دوم. *تحقیقات تاریخ اقتصادی*، ۹ (۲)، ۲۶۹-۲۹۷. https://doi.org/10.30465/sehs.2021.34237.1658

منصوری، مرضیه، و نوروزی، جمشید (۱۴۰۳). بحران چای در ایران مقارن جنگ جهانی دوم (۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵ش). *تحقیقات تاریخ اقتصادی*، ۱۳ (۱)، ۳۴۲-۳۰۹. https://economichistory.ihcs.ac.ir/article_8856.html

میلسپو، آرتور (۱۳۷۰). *آمریکایی‌ها در ایران: خاطرات جنگ جهانی دوم* (عبدالرضا هوشنگ مهدوی، مترجم). البرز.

هانسن، جان لیود (۱۳۵۱). *اقتصاد برای دانشجویان* (احمد شهشهانی، مترجم). دانشگاه تهران.

References

Asr-e Eghtesad Magazine (1943). No. 11/5. [In Persian]

Asr-e Eghtesad Newspaper (1945 October, 05, No. 9); (1944 October, 14); (1943 December, 18); (1944 May, 19); (1944 November, 06); (1942 December, 05); (1945 March, 06); (1946 June, 05); (1944 April, 14, Nos. 98/3; 1-3; 6; 9-12; 19; 22-26; 28-29). [In Persian]

Bakhtiari, M. (2020). Evaluation of the Government's Performance in the Exclusive and Guaranteed Purchase of Wheat during World War II (1941-1945). *Historical Science Research*, 2(2), 1-19. https://doi.org/10.22059/jhss.2020.306015.473283. [In Persian]

Dad Newspaper (1942, October 13). *2*(2). [In Persian]

Economic Research Group of Behin Financial Economics Research Institute. (2015). *Transparency and Economy*. Noor-e Elm. [In Persian]

Ettela'at Newspaper (1941-1946). *16*(477), *17*, *18*, *19*, *20*. [In Persian]

Graham, R. (2012*). The Illusion of Power in Iran* (F. Firooznia, Trans.). Sahab-e Ketab. [In Persian]

Granovetter, M., & Swedberg, R. (2018). *The Sociology of Economic Life* (S. Kazem Pourian, Trans.). Donya-e Eqtesad. [In Persian]

Hanson, J. L. (1972). *Economics for students* (A. Shahshahani, Trans.). University of Tehran. [In Persian]

Kakoei Dineki, I. (2021). *Rentier State* (M. Hassanpour, Ed.). Beh Andish. [In Persian]

Ketabi, A. (1992). *Inflation: Nature, causes, effects and ways to combat it*. Eghbal. [In Persian]

Keyhan Newspaper (1943). [In Persian]

Keyhan Newspaper (1944). [In Persian]

Mansoury, M., & Hassanzadeh, E. (2021). Policies and programs of Iranian governments during the sugar crisis in World War II. *Economic History Research*, *9*(2), 269-297. https://doi.org/10.30465/sehs.2021.34237.1658. [In Persian]

Mansoury, M., & Norouzi, J. (2024). The tea crisis in Iran during World War II (1941-1946). *Economic History Research*, *13*(1), 309-342. https://economichistory.ihcs.ac.ir/article_8856.html [In Persian]

Millspaugh, A. (1991). *Americans in Iran* (A. H. Mahdavi, Trans.). Alborz. [In Persian]

Nameh-ye Eghtesad va Bazargani Magazine (1943-1946). Nos.; 50,11,3. [In Persian]

Nameh-ye Otagh-e Bazargani Journal (1321). Nos.; 224, 244-248, 250-251, 254-255, 258. [In Persian]

National Library and Archives of Iran. 0006698/240; 020517/240; 066611/310; 240/101931; 374/291. [In Persian]

Rostamnezhad Nashli, A., Montazer Ghaem, A., & Fayyaz Anush, A. (2016). Investigating the Economic Policies and Challenges of Iran during the 1929 Economic Crisis: *A Documentary Study*. *Ganjineh-ye Asnad*, *26*(3), 6-35. https://sid.ir/paper/99119/fa. [In Persian]

Samuelson, P. A. (2018). *Economics* (M. Mohammad Khan, Trans.). Elmi Farhangi. [In Persian]

Seifpour Fatemi, N. (2008). *Mirror of Lesson* (A. Dehbashi, Ed.). Shahab. [In Persian]

Setare Newspaper (1944). *Isfahan Industrial City needs help*. No: 1273. [In Persian]

Shakeri, A. (2016). *Microeconomics: Theories and Applications*. Nashr-e Ney. [In Persian]

Skrine, C. P. K. (1984). *World War in Iran* (G. Salehiyar, Trans.). Selseleh. [In Persian]

Smith, A. (2008). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (S. Ebrahimzadeh, Trans.). Ney Publication. [In Persian]

Standing, G. (2021). *Corruption in the Capitalist System* (F. Chaharband, Trans.). Nehadgara. [In Persian]